

ĮSLAPTINTA CENZŪRA

Iš paskaitų ir pranešimų

Galiu kai ką nustebinti sakydamas, kad ne tik nepažinojau jokio cenzoriaus, gal tik iš tolo kai kuriom progom vieną kitą teko matyti, nors išleidau keliolika knygų, dirbau įvairių leidinių redakcijose. Ne tik nebuvau susidūręs akis į akį, bet nesu matęs savo tekstuose ką nors tikro cenzoriaus ranka išbraukta, pabraukta, parašyta.

Nežinau, ar daug kas iš rašto žmonių yra tai matęs, nors po tekstus naršė viena garsiausių firmų. „Eiliniai“ spaudos darbininkai tikrai – ne. O juk buvo cenzūruojama viskas – ne vien puslapiai, bet ir žodžiai, jų rašyba (sakysim, Dievo, religinių švenčių rašymas didžiosiomis raidėmis). Sako, skaitydavę pirmąsias eilėraščių eilutes, tikrindami, ar iš jų nesusideda akrostichas, žiūrėdavę puslapius prieš šviesą, ar iš kitos pusės nepersišviečia koks nepadorus žodis Stalino ar Lenino portreto veide.

Nors ir netekdavo tiesiogiai susidurti su cenzoriumi, tačiau kiekvienas ką nors rašęs, leidęs knygas, net ir ne vienas buvęs oficialiai pripažintas literatas gerai žinojo, kas „jų“ buvo „nepraleista“, sustabdyta ar neleista platinti. Tačiau mažai kas žinojo, kaip ir aš, kur tas paslaptingas, net lietuviško vardo neturintis Glavlitas (*Glavnoje literaturnoje upravlenije*) įsikūręs, nes į ten rankraščius nešdavo specialūs kurjeriai, vyriausieji redaktoriai, kuriems tai priklausydavo pagal pareigas. Ši paslapčių įstaiga pati buvo bene didžiausia paslaptis – ir neatsitiktinai.

Pirmiausia – tai Maskvai tiesiogiai pavaldi įstaiga. Matyt, todėl buvo vengiama ją reklamuoti, kad nebūtų išsiduota, jog tikroji jos paskirtis – užgniaužti ir sovietizuoti lietuvių kultūrą, meną, literatūrą, deformuoti istorinę sąmonę kalba. Ji nuolat „atsiskaitydavo“ Maskvai. Be to, nepamirškime, kad ši įslaptinta firma skaitė viską ir sankcionavo, kas tik buvo spausdinama, dauginama, viešai skelbiama, pradedant gatvių, įstaigų pavadinimais, alaus, degtinės, sūrio etiketėmis, plakatais ir baigiant romanais, poezijos rinkiniais, mokslo veikalais. Be Glavlito sankcijų neapsieidavo net spaudai paruoštos vizitinės kortelės, koncertų afišos ir programos, sveikinimai ir pan.

Per šios institucijos rankas būdavo perleidžiamas didžiulis informacijos srautas, kuriuo bet kada, kai iškildavo reikalas „paauklėti“ vieną ar kitą nepaklusnų autorių, galėdavo pasinaudoti ir pasinaudodavo represinis aparatas. Buvo rengiami „pasmerkimo“ vajai, kurių metu kas nors specialiai pasiruošęs, gavęs atitinkamos informacijos „iš ten“, puldavo autorių ar autorius dėl tekstų, pavienių poezijos ar prozos kūrinų ar net prasitarimų renginiuose, dar nepaskelbtuose rašiniuose, kurių niekas dar nebūdavo nei matęs, nei girdėjęs. Net ir „smerkiantieji“ dažnai nežinodavo, dėl ko konkrečiai smerkia, nes „skaitytojų“ ar skundikų būdavo tik keletas, ir tie patys įslaptinti.

Spausdinto arba viešo žodžio baimė buvo tiesiog paranojiška. Saugumas turėdavo net asmeninių spausdinimo mašinėlių šrifto kopijas, galėdavo nesunkiai nustatyti tekstų dauginimo ir platinimo šaltinius. Todėl mašinėle spausdinti, kuo nors galintys „įkliūti“ tekstai būdavo leidžiami tik per patikimas rankas.

Kaip jau sakiau, ši budri režimo akis siekė būti nematoma, negirdima, buvo sumaniai įslaptinusi, veikė per daugybę viešai nematomų kanalų. Visuotinė cenzūra buvo giliausiai prisiskverbusi į įvairias institucijas, rašytojų kūrybą, kalbą, knygų skaitymą, žmonių santykius, galvoseną, stiprino šizofreniškus persekiojimo kompleksus. Visur juoduoja jos patamsių darbai, ypač dabar matyti išrausti dirvonai, nukirstos šakos ir šaknys, nudžiūvę stagarai.

Naivu būtų tvirtinti, kad cenzoriai sėdėjo tiktai Glavlite. Čia sėdėdavo „kadrai“ – specialiai paruošti, pagal slaptas instrukcijas dirbantys, įvairias ideologinio režimo užduotis atliekantys tarnautojai. Reikia neužmiršti, kad sovietinės sistemos esmė buvo visuotinė totali cenzūra, persmelkusi beveik viską. Pradinis cenzūravimo darbas būdavo atliekamas kitur – leidyklų bei spaudos leidinių redakcijose, jų redaktorių, skaitant autorių pateiktus rankraščius.

Iš užsienio atvykę svečiai klausdavo, kodėl mes neprotestuojame, kodėl tylime, nedemaskuojame konkrečių kultūros ir literatūros persekiotojų? Bet kur jie? Kokie jų vardai ir pavardės, kaip atrodo veidai?

Gali pasirodyti keista, kad dabar, kai jau įmanoma kalbėti ir rašyti ką tik nori, cenzūros ir kūrybos „žinovų“ persekioti autoriai nelabai turi ką konkrečiai pasakyti. Minimasis vienas kitas viešo „budelio“ vaidmenį atlikti įpareigotas partijos pareigūnas ar šiaip veikėjas, negražiai prisišnekėjęs ar draugą įskundęs kolega, rašiusieji vadinamąsias vidines recenzijas, kurios pagal rašiusiojo sąžinę ir padorumą galėjo būti panaudotos kaip pretekstas cenzūruoti ar neleisti spausdinti kūrinio. Dabar dažniausiai užsipuolami mažiausiai kalti – tekstų redaktoriai, su kuriais autoriai nuolat turėdavo reikalų. Jie būdavo visų žemiausia grandis visoje represinėje kultūros ir leidybos struktūroje, o tuo tarpu vyriausieji „mašinistai“ (J. Juškaičio žodis) likdavo nežinomi.

Dar kol kas nėra aprašyta, ištyrinėta, kaip veikė sistema, o ne pavieniai tos įstaigos tarnautojai, redaktoriai, „kadrai“ ar rašytojai, kurie patys „cenzūruodavo“ kolegas ar net savo tekstus. Šių kontrolės cechų veikimą pirmasis mėgino atskleisti T. Venclova straipsnyje „Žaidimas su cenzoriumi“ (žr. kn. *Vilties formos*), šiek tiek apie cenzūros veikimą sužinome iš knygos *Rašytojas ir cenzūra*. Ypač turėtų būti svarbūs iki šiol slėpti dokumentai, uždarytų posėdžių „svarstymai“ ir rezoliucijos. Beje, šioje knygoje pirmą kartą savo vardu prabilo ir buvęs „vyriausiasis“, kaip atrodo, pamėginęs reabilituoti cenzūruotų autorių akyse, t. y. kad ir jis gynė literatūrą, buvo „spaudžiamas“ ir pan.

Kaip jau minėjau, cenzūra beveik niekad neveikė tiesiogiai, o per daugybę tarpinių grandžių, kad autorius jaustų visokeriopą beveik anoniminį spaudimą, imituojamą „liaudies“ nepakantumą, jeigu kur nors smarkiai nukrypėdavo nuo „linijos“. Todėl sutartinai dirbo trijulė: ideologinis partijos štabas CK, saugumas ir Glavlitas.

Vienas dalykas, kai cenzūros įstaiga yra visiems matoma, o cenzorius veikia atvirai, savo vardu uždrausdamas, išbraukdamas, sudarinėdamas persekiojamų knygų ir autorių sąrašus, pasirašydamas, visiems matant dalyvauja iš bibliotekų šalinant nepageidaujamus leidinius ir yra žinoma, pagal kokias ir kieno instrukcijas veikia, ir kitas – kai knygų ir tekstų „valymai“ vyksta patamsiuos niekam nežinomų „kadru“ ir institucijų ir kai tuos darbus atlieka tam tikslui pritraukti „liaudies atstovai“, patys įstaigų tarnautojai.

Kas kita, kai rašytojas persekiojamas atvirai, kai viešai skelbiamos jam kaltinamosios išvados, nors ir su menka galimybe gintis, kai apie tai rašo laikraščiai, o visuomenė gali protestuoti arba pritarti. Tačiau ypač demoralizuodavo ir slėgdavo kūrėją, kai persekiojantis šaltinis būdavo gerai nežinomas, kaltintojai įslaptinti, o būti cenzoriumi neretai verčiamas pats autorius, kuris nuolat kuo nors įtarinėjamas, nepriklausomai nuo jo kūrybos masto ar net oficialios padėties. Taip sukuriama anoniminė visuotinio įtarumo atmosfera, kuri veikia užtikrintai, demoralizuoja tiksliau nei viešas ideologinio režimo daromas spaudimas.

Tokiu būdu pasiekiami puikių rezultatų. Po atitinkamų procedūrų, uždarytų „aptarimų“, anoniminio „jų“ skaitymo, įvairių pjudymų, kartais tiesiogiai nesusietų su kūryba, pagaliau autorius jau neraginamas pats ima išbraukti žodžius arba jų neparašo, degina rankraščius, save viešai pasmerkia, atgailauja (panašių saviplakos pavyzdžių pateikiama knygoje *Rašytojas ir cenzūra*), prašo bausmės, kol susinaikina kaip kūrėjas: prasigeria, degradoja arba pradeda rašyti „taip, kaip reikia“. Paskui jį pradėdavo girti,

visiems rodydavo pavyzdžiu, apipildavo pinigais ir privilegijomis, imdavo versti į „brolišką tautų kalbas“.

Režimo „mašinistai“ gerai žinojo, kad rašytoją galų gale lengviau kontroliuoti ir įveikti privilegijomis nei represijomis. Tik reikėdavo jį kaip nors palaužti ir padaryti paklusnų. Latviai kolegos pasakojo, kaip vienas jų įbaugintas prozininkas kas savaitę rašydavęs saugumui skundus apie save: ką jis galvoja ir kaip kovoja su savo „neteisingomis“ mintimis. Gal ne taip stipriai, tačiau panaši paranoja reiškėsi įvairiais pavidalais.

Štai kodėl pastarųjų dešimtmečių literatūrinuose tekstuose beveik neužtinkame cenzoriaus pėdsakų. Visa, kas literatūros kūriniuose išbraukta, neretai išbraukta pačių autorių, jiems susitikus su teksto redaktoriumi ir iš jo sužinojus, kaip į jo kūrinį žiūrima (nepageidaujama sakyti, kieno ši nuomonė), ką būtina taisyti, siekiant „pakelti meninį kūrinio lygį“. Buvo siekiama, kad išbrauktų, pataisytų ar ko nors atsisakytų pats autorius. Todėl nomenklatūros veikėjai mėgdavo svečiams girtis, jog „Tarybų Sąjungoje cenzūros nėra“.

Taip klastingai buvo diegiama autocenzūra, kuria ir laikėsi visa represinė sistema. Iš pradžių jai imta tarnauti iš nesusigaudymo, iš kvailumo arba iš nežinomų „skaitytojų“ baimės, bet netrukus baimė ir autocenzūra tapdavo įpročiu, kūrybinio proceso dalimi. Dažnai be didesnių skrupulų, niekam neraginant, būdavo taisomi ir perrašomi savi tekstai, dar jiems neatsidūrus ant cenzoriaus stalo. Meluočiau, jeigu ir aš nebūčiau galvojęs, kas „jiems“ gali užkliūti ir kaip išvengti siūlymų „dar padirbėti, meniškai pagerinti tekstą“.

Buvo dar viena galimybė: atsiimti tekstą ir pasidėti į stalčių, jeigu jis, kaip įkaltis, dar nepakliuvo į represinių struktūrų girtas. Kai kas taip ir darydavo, nesukeldamas didesnio triukšmo, nes valdžia nenorėdavo išsiduoti, kad rašytojų stalčiuose yra atmestų ir nespausdintų kūrinių. Tokių autorių anuomet per daug neniukino, matyt, nenorėjo skatinti savilaidos, nes persekiojimo ženklais pažymėti kūriniai tam būtų labiausiai tikę...

Stipriai psichologiškai veikė žinojimas, kad tavo kūrinį jeigu jis kėlė kokių nors abejonių, be redaktoriaus ir recenzento, dar kažkas skaitys arba jau yra skaitęs. O tas „skaitytojas“ ypatingais atvejais būdavo čia pat – pačiame partiniame štabe CK, kuriame kartais rankraštį skaitydavo ir „Pats“, t. y. viso partinio aparato galva. Tai buvo aukščiausia instancija, kurios vaidmuo kartais būdavo dviprasmis: įtakingi ir apsukrūs redaktoriai šį tą išgelbėdavo, ką būdavo pasmerkę kokie per daug uolūs ir tikrai kvaili „kadrai“.

Tokia anoniminė atmosfera puikiai naudojosi visokie demagogai ir skundikai, kerštaudami ar rodydami uolumą padarydavo taip, kad kolegos kūrinys patektų į tuos pragaro ratus, o ypač „ten“ – į paskutinį ratą, kuriame įšaldavo amžinajame jo lede. Tai buvo dar vienas cenzūravimo būdas, kurio „technologija“ ima ryškėti dabar – su vardais ir pavardėmis.

Kas dirbo spaudoje, puikiai prisimena, kad staiga nei iš šio, nei iš to imdavo „nepraeiti“ niekam abejonių nekėlę ir jau spaudai paruošti kūriniai. Netrukus paaiškėdavo, kad autorius kur nors „prisidirbo“. Buvo cenzūruojamos pavardės pagal slaptus tikrus ar žodinius sąrašus, nerašytus nurodymus „iš aukščiau“. Tokių sąrašų neteko matyti, tačiau apie tai tekdavo girdėti ir jausti jų buvimą. Tai buvo dar viena gana veiksminga išmonė. Turėjai pats žinoti ir nujauti, ką spaudoje minėti labai atsargiai, ko visai neminėti, nespausdinti, kam neužsakinėti straipsnių, recenzijų ir pan. Ilgesnį ar trumpesnį laiką būdavo „cenzūruojamos“ T. Venclovos, J. Juškaičio, V. Bložes, S. Gedos, V. Kubiliaus, A. Zalatoriaus pavardės, ką jau kalbėti apie vyresnius kur kas rūstesnį pokario metą.

Ši aukščiausia cenzūra veikdavo žaibiškai: kitą dieną spaudai paruošti tavo kūriniai visose redakcijose staiga galėdavo tapti „meniškai silpni“, „neaktualūs“. Jie kartais būdavo tiesiog išimami iš kitą dieną pasirodysiančio leidinio. Taip atsitikdavo po kokio nors įskundimo, saugumo pranešimo apie bendravimą su nepageidautiniais asmenimis arba po literatūriname renginyje išsprūdusio laisvesnio prasitarimo. Tai visai nereikšdavo, kad tekstas netinka spausdinti arba kad jį užblokavo Glavlitais.

Pagrindinė cenzūros ir cenzūravimo priemonė buvo ne rašalas, juo labiau ne juodas tušas, kuriuo darbuodavosi klasikiniai cenzoriai, užjuodindami pavienius žodžius, eilutes, pastraipas ar ištus puslapius. Šiame sudėtingų technologijų amžiuje grįžta prie paprasčiausio pieštuko, kuriuo vaikai mokosi piešti bei rašyti. Beje – dar trintukas, kuris paraštėse panaikindavo cenzoriaus ar partinio veikėjo pėdsakus.

Dirbant spaudoje ir pačiam spausdinant, į rankas patekdavo tekstai su paslaptinomis, jau kažin kieno ištrintomis pastabomis, ant kurių būdavo kas nors užrašyta jau pažįstamo teksto redaktoriaus ranka. O kieno buvo tos pastabos, išklausti retai pavykdavo, pats klausiamasis nežinodavo arba tik parodydavo akimis į lubas: atseit „iš aukščiau“, todėl valia tylėti. Tai reikšdavo sankcijas, kurių kilmė turėdavo likti nežinoma, nors pastabos galėjo būti didžiausios nesąmonės ar pikta valia.

Prisidengus tokiu anonimiškumu, buvo galima varyti kokią nori demagogiją, naudotis tariama „jų“ nuomone, kas autorių veikdavo tiksliai ir tiesmukai, nes jis, tiesą sakant, taip ir nežinodavo, nei kaip apsiginti, nei nuo ko gintis. Tai Orwello plunksnos vertas išradimas, būdas daryti autoriui psichologinį spaudimą. O toje srityje būta didelių meistrų. „Vagos“ leidykloje kaip tokios psichologinės demagogijos meistras garsėjo vienas vyriausiasis redaktorius, kurio, jau mirusio, nenoriu minėti vardu, nes galbūt daug kas jį pamiršo arba jam atleido kaip tos pačios sistemos aukai.

Slaptumo, anonimiškumo, nežinia kur esančių teksto tikrintojų įvartyta baimė, manau, buvo tyčia palaikoma ir visokiais būdais vis labiau stiprinama. Žmogus turėjo manyti, kad viskas „kažkur“ apie jį žinoma, „kažkas“ jau skaito ar perskaitė jo tekstus, kad, rodos, girdimos jo mintys, kad net namuose reikia atsargiai kalbėti, nes vos ne kiekviename bute, virtuvėje ar net tualete yra įrengti pasiklausymo aparatai. Žinoma, taip buvo, kai kurie rašytojai tas „blakes“ yra radę, bet ne visur (kažin, ar tų aparatų būtų tiek užtekę?).

Manau, pačių „mašinistų“ buvo palaikoma psichožė, jog visur viskas girdima kaip paties Dievo ausies – kiekvienas ištartas žodis ar net pagalvojimas. Šitaip įsibauginęs, ar nepradėsi kam nors daryti „išpažintį“, save cenzūruoti, vengti „negerų“ pokalbių, siūlomų skaityti knygų, laiškų, paveikslų, senų giminės nuotraukų, dokumentų, draugų, savo paties gyvenimo? Baisiausias mums režimo įvartytas kompleksas ir buvo savo gyvenimo baimė, kurios mes ir dabar dar vis neįveikiame, neretai tapę ne vien tekstų, bet ir savo gyvenimo „cenzoriais“.

Todėl ne vienam kildavo ranka išbraukti, nesakyti daugiau, negu „praleistų“ cenzorius, nes dažnas gerai nežinojo, kas šiuo metu „galima“, nepersekiama, ką „ten“ dabar siūlo išbraukti arba uždrausti. Įdiegtas įsibaiminimas buvo didelis per metų metus režimo kaupas „turtas“.

Nereikia manyti, kad rankraštis iš karto skaitomas pačiam aukščiausiam „mašinistų ceche“ ir sprendžiama, ką su juo daryti. Ne, jokių būdu, nes jūs iš karto sužinotumėte, kas lemia jūsų kūrinio likimą. Čia veikia dar viena klaida – tavo tekstą pirmiausia skaito žemiausias ir mažiausiai lemiamos galios turintis kūrinio redaktorius. Jis žino, jog turi skaityti ir abejoti, gerai numanyti, kas „ten“ galėtų užkliūti, savo nuomonę pareikšti „vyriausiam“. Atsargenis ir bailesnis redaktorius abejotiną tekstą paleisdavo keliauti visais devyniais pragaro ratais, neretai pasitelkęs tam tinkantį „vidinį recenzentą“. Nesakau, kad visi taip darydavo, gal tik patys uoliausi.

Toje pirminėje studijoje Glavlitas dar visiškai nesikiša, negadina savo pasmailinto pieštuko. Jo laukia klastingesnis darbas, kuris turėtų baimėje laikyti visą redakciją ar leidyklą. Po visko jo laukia paskutinis, svarbiausias turas: į šią įstaigą nešamas spaudai jau visiškai paruoštas leidinio maketas. Ir štai įsivaizduokite: reikia ką nors staiga pašalinti (dėl to paprastai nesiginčijama) – puslapį, pastraipą, straipsnį... Subyra puslapių numeracija, reikia tuoj pat patalpinti kitą medžiagą, t. y. viską permaketuoti iš naujo, nes leidinys turi pasirodyti laiku.

Ir štai rezultatas. Kenčia visa leidykla, redakcija, o labiausiai užsipuolamas redaktorius: kam jis

„praleido“, pražiopsojo, nepasitarė su „kolektyvu“... Taip imdavo veikti vadinamoji kolektyvinė atsakomybė.

O štai dar vienas, visų klastingiausias turas. Į „ten“, jau neretai „aukščiau“, nešamas skaityti vos atspausdintas vadinamasis signalinis egzempliorius. Istoriniame veikale „ten“, sakysime, suranda netinkamą žodį „maskolius“, užkliūva kokia nors frazė, puslapis, pastraipa, pavardė, data, istorinė asociacija ir visas tiražas be jokių išlygų gabenamas į popieriaus fabriką „utilizuoti“.

Kalbu apie baigiamus užmiršti dalykus. Tačiau įsivaizduokime, kas po to atsitinka: sutrinka leidybinis ciklas, ką jau kalbėti apie finansinius nuostolius, neįvykdomas „planas“, darbuotojai praranda premijas, laiku neatsiskaitoma už kitus leidinius ir pan. Kaltas ne pats autorius, kuris gali būti jau seniai miręs, o tas pats mažiausias redaktorius, į kurį nukreipti rūstūs kolegų žvilgsniai: kaip jis nesuvokė, kokia dabar konjunktūra, kokios nuotaikos „ten“ – aukščiau. Taip būdavo įvaromas įtarumas, baimė, nepasitikėjimas uždaroms žmonių grupėms, artimiausiems bendradarbiams, nejučiomis juos susiejant represiniais saitais.

Aukščiausių „organų“ slaptumą, kaip jau užsiminiau, garantavo pieštukas, trintukas, nes turėdavo būti neatskleidžiama ir nereklamuojama Glavlito ir kitų ideologinių tarnybų veikla kultūroje, mene bei literatūroje. Leidyklose, laikraščių ir žurnalų redakcijose, radijuje ir televizijoje nebuvo įprasta remtis cenzoriaus, partinio veikėjo pastabomis. Tas pastabas redaktorius, literatūrinis darbuotojas turėdavo „suvirškinti“, „įsisavinti“ ir paversti savo asmenine nuomone, patarimais autoriui, ką reikėtų išbraukti, pataisyti, „pagerinti“.

Ne visada būdavo kalbama apie tikrąjį teksto literatūrinį silpnumą. Bet, sakysime, „Vagos“ leidykloje buvo tikrai didelės kvalifikacijos ir padorių redaktorių, kurie vis dėlto neretai pasakydavo, kas tų sankcijų autoriai, kartu svarstydavo, kaip juos įveikti, kaip tą patį pasakyti geriau ir sumaniau. Yra taip gerai sužaistų partijų, kad ir dabar negaliu atsisakyti kai kurių tada padarytų „pataisymų“.

Būdavo matyti, kaip kenčia padorūs ir sąžiningi leidyklos redakcijų darbuotojai, negalintys visko iki galo pasakyti, tačiau norintys padėti, kad autorius nesugadintų kūrinio ir išsaugotų kūrėjo savigarbą. Todėl visada minėsiu keletą „Vagos“ redaktorių, kurie man, dar jaunam, visų leidybos klastų nepatyrusiam autoriui, padėjo susigaudyti tose pinklėse ir paskelbti kūrinį, dėl ko man nebuvo ir nebus gėda.

Bendresne prasme cenzūravimą labai sumaniai imta tapatinti su redagavimu. Laikai, kai autoriui būdavo grasinama, areštuojami tekstai, pačių darbuotojų ar cenzorių perrašomi kūriniai (istorija su A. Vienuolio „Puodžiūnkiemiu“), jau buvo nugrimzdę į praeitį. Perfrazuojant minėtą T. Venclovos straipsnio pavadinimą, būtų galima sakyti, kad vyko ir atvirkščias cenzoriaus žaidimas su autoriumi, tai yra jis buvo abipusis.

Visa tai prisimenant, beveik neįmanoma atskirti, kur baigiasi viena ir prasideda kita. Suprantu, kad šiandien ne vienam sunku sąžiningai atsakyti, kiek veikė vidinis ir kiek išorinis cenzoriai, ką kaltinti? Visuotinei cenzūrai nestigo cinizmo: „redaguojamas“ autorius kartais galėjo net nepastebėti, kad jau tampa cenzoriaus bendradarbiu.

Įsrasta daugybė būdų, kaip tai daryti, sakysim, įtikinti autorių, kad viena ar kita rašinio vieta yra meniškai silpna, neįtikinanti ar skaitytojui nesuprantama, kad tai neoriginalu, kartojasi, reikia lyginti stilių ir pan. Teksto pakeitimai galėdavo atrodyti tokie menki, neesminiai, tai argi pyksiesi, imsi triukšmauti, juk uždelsi pasirodymą knygos, kurios jau laukia iš anksto dėkinga skaitytojų minia... Skaitytojas ir taip žino, kad „braukia“, „neleidžia“, ko pats neparašė, tai jis padės autoriui, spėliodamas, kas čia galėjo būti ir ko nėra. Taip buvo bendradarbiaujama ir su skaitytoju, kuris išmoko skaityti neparašytus tekstus...

Būdavo dar vienas redagavimo ar cenzūravimo būdas. Žiūri į akis gerai pažįstamas redaktorius ir sako: „Būk žmogus, išbrauk tą vietą arba išimk tą kūrinį, nežlugdyk mūsų, savęs ir savo kūrybos – kils

skandalas". Skandalų tikrai kildavo, ir nemenkų, kildavo kas keletą metų, režisuojamų tų pačių ideologinės priežiūros įstaigų, į tą vaju įtraukiant pačius rašytojus, kolegas. Tokie sujudimai paprastai kildavo po to, kai „ten“ kas nors įšaldavo.

Ir ką darysi, tekdavo būti „žmogum“, nes dėl savo užsispyrimo ne tu vienas kentėsi, o tavo redaktorius, stilistas, visa leidykla, buhalterija... Tai būtinais pasieks vyriausiąjį partijos štabą, gal net bus pranešta Maskvai. O ten to ir telaukia. Atlėks komisija, su perkūnais viską tikrins, ką nors uždraus (jeigu atvyko, tai negali neuždrausti), prasidės dar vienas persekiojimo vėjus, nukentės kūrybos kolegos, kurių šiaip tikriausiai niekas nebūtų kliudęs... Šėtonui nuolat reikėdavo šviežio maisto: slaptų pranešimų, įskundimų, persekiojamų autorių.

Tai ar spirsies dėl Dievo, kad nebūtų parašytas didžiąja raide? O juk net viena raidė buvo pavojinga sistemai, nes galėjo reikšti pralaimėjimą, irimą. Pirmą kartą Sąjūdžio spaudoje didžiosiomis raidėmis parašyti žodžiai Dievas, Nepriklausoma Lietuva buvo suprasta kaip pareiškimas arba signalas, kad prasideda komunistinės sistemos irimas ir kad tauta kviečiama palaikyti Atgimimo iniciatorius. Absurdiška, tačiau totalitariniai režimai, viską reglamentuodami, išranda būdų, kaip netikėtai ir staiga pakeisti jų pačių sistemą, panaudojus tik kitokį šriftą, nukabinus portretą, iškėlus kitokią vėliavą.

Ištis totalitarinė cenzūra buvo ne vien grėsminga, bet ir absurdiška, net, sakyčiau, – mitologiška, įvedė daugybę ritualinių tabu. Maginės reikšmės teikta žodžiams, ženklams, simboliams ir, kaip matėme, net šriftui. Vis dėlto tos ritualinės nesąmonės buvo gerai apgalvoti dalykai. Neretai poezijos tekstuose, paliekant nepakeistą kūrinio visumą, buvo keičiami tik įvaizdžiai, žodžiai, ypač jeigu jie keldavo liūdnu minčių, žadindavo nusiminimą, religinius jausmus, skatindavo pokario kovų, trėmimų, Lietuvos senovės ir jos Nepriklausomybės prisiminimus. Taip nepastebimai galėjo būti pakeista viso kūrinio prasmė. Dažnai pačiame nekalčiausiame kontekste užkliūdavo tokie žodžiai kaip Dievas, kryžius, angelas, malda, mirtis, ašara... Tokių žodžių sąrašą galima tęsti, sudaryti žodynėlį, kurį rašydamas atmintinai mokėjo ne vienas literatas, nes visokiais būdais buvo pratinamas jų vengti. Uolesni redaktoriai ar recenzentai skaičiuodavo, kur ir kiek kartų tie žodžiai pavartoti kūrinuose.

Taigi „redagavimas“ ir cenzūravimas jau skverbėsi į žodyną, žodžio vidų, siekta pertvarkyti visą jo reikšmių spektrą, sukelti nepasitikėjimą lietuviškomis sąvokomis, atskiedžiant kalbą ne tiek rusicizmais (jie būtų lengvai pastebimi), kiek įvairiausiai tarptautiniais skoliniais, dažniausiai juos lotyniškais raidėmis persirašant iš rusiškų tekstų, „marksizmo klasikų“ veikalų, direktyvinių „nurodymų“, oficialios spaudos.

Taip prasidėjo neregėta lietuvių kalbos tarša, savą žodį vis dažniau keičiant tarptautiniu. Todėl, sukūrus tokią pusiau lietuvišką, pusiau tarptautinę „naujakalbę“, pereiti prie rusiškos buvo labai lengva. Kai kas, ypač mokslo žmonės, kartais jau prasitardavo, kad rašyti rusiškai jiems esą lengviau ir paprasčiau, nes didžiama sąvokų jau buvo nelietuviškos. Todėl sovietmečiu vidinį verbalinį atsparumą beprarandanti kalba dabar yra tokia imli amerikonzmams...

Nepakanka kalbėti vien apie spaudos ir literatūros cenzūravimą, nes lietuvių kalbos ideologinis perdirbimas vyko visame jos vartojimo plote. Keitėsi jos intonacija, vartojimo būdai, imta persemantizuoti tokius kertinius žodžius kaip *tauta*, *tėvynė*, *laisvė* ir pan. Net kaimiečių vartotas žodis *laukas* pradedamas vadinti „masyvu“, *pienas* – „gyvulininkystės produktu“, *linas* – „techninė kultūra“, *upė* (numelioruota) – „kanalu“, *kiemas* – „teritorija“, *gyvenimas* – „egzistavimu“...

Buvo keičiamas visas verbalinis žmogaus gyvenamosios aplinkos turinys. Žiaurią cenzūrą patyrė net miestų, kaimų, gyvenviečių, gatvių pavadinimai, kiek tik įmanoma, viską pervardijant, keičiant, suteikiant sovietinių veikėjų, rusų rašytojų, karo vadų vardus ir pavardes, pasitelkiant net propagandines sąvokas, ypač „krikštijant“ kolūkius. Žmogus, paklaustas, kur gyvena, imdavo sakyti: gyvenu Sniečkuje, Salomėjeje Neryje, važiuoju „Į šviesią ateitį“, einu į „Pirmyn“, į Melnikaitę, į „Raudoną vėliavą“...

Režimas žinojo, ką daro: pakeisti žmogaus mąstymą, savivoką, ryšius su aplinka, gyvenamąja vieta, praeitimi buvo lengviausia pakeičiant kalbą, ribojant jos prasmių laukus, užmaršinant kai kuriuos žodžius, jų semantinius ryšius. Tekstuose net kai kurie prasmių niuansai buvo griežčiausiai „redaguojami“, nes jiems išnykus antra ar trečia karta apie kai kuriuos dalykus jau nesugebėtų nieko pasakyti, išreikšti ryšius su savo gyvenamąja vieta, kilme, laiku, istorija. Pakeitus žmogaus kalbą, pakeičiama beveik viskas.

Cenzūros veikimą patyrė visi ir visur: ir tie, kurie ką nors spausdino, viešai kalbėjo, ir tie, kurie rašė laiškus į tremtį ir iš tremties, giminėms į užsienį, ir tie, kurie dar mokėsi skaityti ir rašyti. Cenzūruojami buvo žuvusiųjų, persekiojamųjų vardai ir pavardės, gimimo ir mirties datos, istorijos faktai, geografinės nuorodos, žemėlapiai, naujagimių krikšto vardo suteikimas ir į paskutinę kelionę išlydimi mirusieji – iš rankų išplėšiamas šventas paveikslėlis ar rožinis. Taip yra daręs ne vienas į tėvo ar motinos laidotuves atskubėjęs partinis sūnus ar dukra.

Per literatūros pamokas mokiniai būdavo pratinami „cenzūruoti“ klasikus, t. y. ko jie nesuprato, kas jų kūriniuose neatitinka „šviesios ateities idealų“, kaip jie buvo kam nors pasitarnavę ar net pasidavę, užsikrėtę „religiniais prietarais“. Taip režimas kontroliavo ne vien kūrybą, literatūrą, bet ir skaitymą, individualų teksto suvokimą. Skaitantysis turėjo būti dar ir cenzorius, įtarinėti kiekvieną žodį, mintį, neaiškius dalykus „demaskuoti“, jų neplatinti, apie juos pranešti, pasmerkti. Dabartinė vyresnioji karta dar mokėsi iš tokių smerkiamojo pobūdžio literatūros vadovėlių.

Taip nuo mažens buvo ugdomas vidinis cenzorius, kad jis esant reikalui bet kada taptų oficialus, viešas. Totalitarinių sistemų persekiojančios institucijos kada nors pavirsta vidinėmis, tampa mąstymo bei elgsenos būdu, kaip jau sakiau, kūrybos proceso sudėtine dalimi, kasdieniniu įgūdžiu, vidiniu oficialiu asmeniu. Tokiu būdu įvairios įstaigėlės atidaro savo kontorą žmogaus viduje. Vidinis ir oficialusis cenzoriai susidraugauja, ima bendradarbiauti, remti ir teisinti, pamėgsta ar net įsimyli vienas kitą. Keisčiausias dalykas, kad ne viename šiandien išlaisvėjusios spaudos rašinyje tas vidinis cenzorius, stebuklingu būdu tapęs konvertitu, pasigenda būtent oficialaus cenzoriaus.

Kai abu cenzoriai susidraugauja, susitapatina, bet koks režimas gali būti ramus. Represinėje sistemoje mušamasis mokomas mušti, jis tai daro, kai ateina jo eilė, persekiojamas – persekioti, cenzūruojamas – cenzūruoti, kartais nepriklausomai nuo pasikeitusios politinės atmosferos, – dažniausiai jam sistemos įdiegti įgūdžiai neišnyksta ir po to, kai buvęs prievartos šaltinis sužlunga.

Cenzorius gerai žinojo, kad rašytojas, paverstas bendradarbiu, nuo jo niekada nebus laisvas, net po mirties, net kai pasikeis valdžia ir prašaps visi leninai. Jis buvo drąsus ir įžūlus, nes žinojo, kad dėl išbrauktų žodžių ir literatūros puslapių, neišreikštų minčių bus kaltinamas ne jis, o jo auka –pats kūrėjas. Taip ir atsitiko.

O kur šiandien cenzorius? Jo niekur nėra, beveik niekas neprisimena jo veido. Jis nesiekia išlikti amžinybėje, gerai žinodamas, kad yra tik sistemos įrankis ir kad sistema neamžina, su kuria kartu jis yra pasmerktas išnykti. Jis vengia amžinybės, savo pavardės, parašo, atvaizdo, kapo po mirties. Kas yra matęs cenzoriui pastatytą paminklą su jo veiklą šlovinančia dedikacija? Bet jis išlieka. Išlieka bevardis, beveidis ir amžinas svetimuose tekstuose – juk budelių veidai būdavo uždengiami.

Tiesa, mūsų cenzorius šiek tiek viešai paraudojo knygoje *Rašytojas ir cenzūra* ir dingo, „išsicensūravo“ pats, kai jo tarnybai atėjo galas. Tie cenzoriai dabar kur nors ramiai gyvena ir tvarkingai atsiima pensijas už metus, praleistus melioruojant lietuvių literatūrą ir kultūrą. Jų darbai nemirė, juos tęsia vienas kitą įtarinėdamos ir „kapodamosi“ jo aukos, jais naudojasi įvairūs naujos rūšies demagogai ir konvertitai.

Svarbiausias represinės cenzūros tikslas buvo sustabdyti autentišką visuomenės raidą, varžant ją įvairiomis direktyvomis, ideologinėmis ir propagandinėmis nuostatomis nutraukti lietuvių kultūros ir literatūros istoriją. Juk propaganda visokiais būdais diegė mintį, kad ta kultūros raidos istorija jau yra

nutrūkusi ir kad, „pasiimant visa, kas pažangiausia iš praeities“, yra prasidėjusi pasaulyje nematyta „tarybinė epocha tautų sesių būryje“.

Tas laikas niekada nebus išbrauktas, o jį išbraukę ar užmiršę niekada nesuprasime, kas mes buvome ir esame, kas yra išdavystė ir atgaila, pagaliau – koks mūsų atsparumas ir kaip literatūra griežčiausio režimo metais vis dėlto atliko sunkiai kontroliuojamos ryšininkės vaidmenį. Kad literatūra buvo sunku kontroliuoti, rodo didžiulės represinių tarnybų pastangos, šimtai „kadru“, stilistų, redaktorių (apytikriai skaičiavimu kiekvienam rašytojui jų tekdavo po kelias dešimtis), kurie turėjo stebėti pro rašytojo petį jo ranką, vedžiojančią plunksną popieriaus lape.

Be jokios abejonės, sistema šioje srityje pasiekė įspūdingų laimėjimų, sužlugdė ne vieną didelį talentą, deformavo kūrybos supratimą, palaužtus ir silpnavalius rašytojus patraukė savo pusėn ir šie dėjosi su partija, rašė pageidaujamosiomis temomis, dalyvaudavo ujjant savo kolegas.

Atrodo, kad sunkiausia bus įveikti šį režimo per pusamžį suprogramuotą palikimą, deformuotos kultūros, literatūros ir meno vaizdą, nugalėti prisitaikymo įpročius ir persekiojimo kompleksus, kurie konvertuojami šiandien pasikeitus mūsų šalies būviui. Okupacija paprastai nesibaigia su paskutiniu išeinančios svetimos šalies kareiviu. Ne iš karto žmonių sąmonėje užsidaro tos mano minėtos įstaigėlės, be pėdsako neišnyksta konspiracinio galvojimo išugdytos fobijos ir kompleksai. Tam reikia laiko.

Bet iš viso to atsirado, atrodytų, neįmanomas dalykas – Nepriklausoma Lietuva, kurią braukė iš visur, bet neišbraukė iš žmonių sąmonės. Yra du fenomenai, kurie savo giliausiuose kloduose išsaugo istorijos ženklus – tai žemė ir žmonių atmintis. Ateina laikas atsikąsti tai, kas būna paslėpta ir neprieinama jokioms okupacijoms bei represijoms. Šiandien neteisinga kalbėti, kad viskas buvo išbraukta, sunaikinta, neišsaugota. Buvo bandoma visam tam atsispirti su didelėmis pastangomis, rizika, kartais sumaniai žaidžiant su režimu, išnaudojant „atleistų varžtų“ laiko tarpus, liberalesnių veikėjų palankumą. Ne visuomet tai vadintina kolaboravimu. Tai dalykai, beveik neatpajinijami, ir vargu ar kas ateityje juos atpajinos.

Galima paminėti daugybę dalykų, kurie, kaip šiame straipsnyje rašau, rodos, turėjo būti neįmanomi. O vis dėlto kiek „prasmuko“ kada nors klasika tapsiančių kūrinių. Duok Dieve, kad tokio lygio kūriniai būtų rašomi ir skaitomi laisvoj, modernėjančioj Lietuvoj: J. Apučio apsakymai, R. Granausko apysakos, B. Radzevičiaus romanas, Just. Marcinkevičiaus poezija, T. Venclovos *Kalbos ženklas*, V. Bložės *Preljudai* ir *Groteskai*, S. Gedos, J. Vaičiūnaitės, J. Juškaičio, J. Strielkūno rinkiniai. Juk tai parašyta represinės cenzūros veikimo metu, nes ir „ten“ būta žmonių, kurių ranka kartais nepakildavo ką nors rašinėti tikros literatūros paraštėse.

Paskutiniaisiais karstančio sovietmečio dešimtmečiais partinės nomenklatūros viršūnėse buvo prasidėjusi kartų kaita. Tai reikėtų turėti mintyse, vertinant to meto kultūrinę ir politinę Lietuvos padėtį. Valdžioje pradėjo atsirasti pragmatiškesnių ir savaip ciniškesnių jaunų veikėjų, kurie, šiek tiek daugiau prasitrynę moksluose, jau tik formaliai laikėsi ir iš kitų per daug nereikalavo laikytis brežneviniu marazmu trenkiančio ideologinio ritualo ir įvairiausių tabu. Be gilesnio įtikėjimo jų atliekamos „maldelės“, žinoma, užtikrindavo ramybę ir pastovumą. Tiems naujiems pragmatikams labiau rūpėjo ne ideologija, o karjera, butai, mašinos, kelionės į užsienį uždarnos vakarietišku filmų peržiūros, tenykštės muzikos įrašai, jie jau vartė parsivežtus ar muitinėse konfiskuotus ir atitinkamoms įstaigoms perduotus spalvotus žurnalus ir leidinius. Juos pasiekdavo įvairiausia, šiaip žmonėms neprieinama informacija.

Senoji „revoliucinė“ karta išaugino vaikus, kurie turėjo pakeisti ne tik juos, bet ir gyvenimo būdą, jų gyvenimas sąvokas, aprangą, interjerus, o pačią sistemą paversti absurdu, teatru, kuriame kalbama žodžiais, jais jau netikint, atvirai ir ciniškai dviveidžiaujant. Ypač buvo žiūrima, kad dėl ko nors

neužsirūstintų Maskva, kad kas nors nepasiskųstų (esu girdėjęs tokius „skundikus“ gėdijant), kad tvarkingai būtų atiduodamos duoklės „broliams“ ir „sesėms“, kad literatai nesusidėtų su pagrindine spauda.

Dėl šventos ramybės kartais rašytojams ir jų kūriniais buvo daromos nemenkos nuolaidos, leidžiama spausdinti tokius tekstus, kurie kitose vadinamosiose tarybinėse respublikose galėdavo plisti tik kaip savilaida. Mūsų bičiuliai iš Ukrainos, net Maskvos stebėdavosi, kaip tokie dalykai „praeina“. Kai kurie veikėjai privačiuose pokalbiuose didžiudavosi sakydami, kad mes štai beveik neturime literatūrinių disidentų ar naujų emigrantų, kad spausdinama vos ne viskas, kas būna literatų parašoma.

Žinoma, tai buvo ne visai tiesa, bet paveiku, kad štai „mes galim“, kas nepasiekama kitiems. Kai kurių kultūros ir kūrybos žmonių buvo nepalankiai kalbama apie T. Venclovą: kam jis paliko Lietuvą, kai joje galima „dirbti ramiai“, per daug neišsišokant su savo pažiūromis ir ambicijomis.

Ir tikrai, pastaruoju metu Lietuvoje cenzūros varžtai buvo kiek atleisti, rodėsi kūrinių, kuriuos pavadinti sovietiniais būtų galima tik visiškai neturint literatūrinės nuovokos. Didelį vaidmenį čia bus suvaidinusi ir pagrindinė spauda. Ji veikė kaip laisvosios spaudos pavyzdys ir kaip anticenzūra. Valdžios tarnyboms reikėjo balansuoti tarp oficialiosios ir slaptosios, laisvos ir patrauklios raštijos, imituoti, kad meninė kūryba nevaržoma, kad beveik „viskas galima“ ir pan. Jau esu sakęs, jog viešpatavo baimė, kad didelė dalis literatūros neatsidurtų pagrindyje. Buvo bandoma išlaikyti įtaką manipuliuojant tariamomis kūrybinėmis laisvėmis, oficialiąja globa, neretai žaidžiant tariamomis liberaliomis nuolaidomis. Antra vertus, tai reiškė, kad sistema jau pralaimi.

Buvo keli galimi literato elgsenos būdai. Vienas iš jų – gal visų garbingiausias: nespausdinti, nebendradarbiauti su režimo institucijomis, rašyti slapta, „į stalčių“, ateičiai. Tačiau vien konspiraciniu būdu atsiradę, „įslaptinti“ ir kaip nors laiku viešumos nepasiekę kūriniai, nesuvaidinę tam tikro vaidmens, netenka daugybės savo reikšmių. Juk literatūra vien savo pasirodymu fiksuoja tam tikrus kontekstus, tad ir persekiojimas priklauso jos reikšmių laukams. Kai dabar peržvelgi literatūros istoriją, tai pamatai, kad žymiausia klasika daugiausia sukurta gana tamsiais ir nepalankiais laikais. Nenoriu vėl prisišaukti cenzūros, bet ji ypač suintensyvina vidines verbalines ir struktūrines reikšmes, intonacijoje, žodžio pavartojimo būduose užšifruoja daugybę prasmų.

Būna valandų, laikotarpių, epochų, būna įvykių, kada literatūra nėra vien tik literatūra, o kai kas daugiau: išlikimas, laikysena, buvimo būdas. Kartais ji būna šnabždesys, šauksmas, prašymas pasigailėti, amnestija. Taip pat ir išdavystė. Ji neteisija, bet būna teisiama. O jeigu teisia, ji išnyksta kartu su kaltintojais.

Perėję baisy „patikrinimo“ metą, neturėtume sunaikinti savyje žinojimo, kad šiandien vėl atsiradome iš kalbos, iš tekstų. Jie yra mūsų pilietinė savastis, mūsų suklupimai ir žaizdos, kurios gyja. Baisus buvo laikas, baisus ir jo palikimas.

1994 01 16